

TÜRKÇENİN SÖYLEYİŞ SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

İclâl Ergenç

1. Giriş

Türkçenin, özellikle Türkiye Türkçesinin yapısı, ekleri kökleri, ses düzeniyle ilgili, dilbilim yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilen araştırmaların, yayınlanan yazıların sayısı son yıllarda sevindirici ölçüde artmıştır. Bu çalışmaların amacı, dilimizi her yönüyle inceleyerek, eksik ya da gizli kalmış yönlerini ortaya koymaya çalışmak, elde edilen verilerden yola çıkarak dilimizi en doğru ve yalın biçimde kullanıma sunmaktır.

1928 yılında yapılan *Yazı Devrimi* ve onun bir sonucu olarak karşımıza çıkan *Dil Devrimi* ile birlikte gelişen bu çabalar öncelikle dilimizin yazıya yansıyan bölümünü araştırmaya yöneliktir. "Söylenildiği gibi yazma" eğilimiyle ortaya çıkan Türk abecesi, önce kimilerince Arapça ve Farsça sözcüklerdeki sesleri karşılayacak imleri içermediği gerekçesiyle eksik ve yetersiz bulunmuşsa da, oluşturuluş gerekçesi dilimizi yabancı sözcük, ses ve kurallardan arındırmak olduğu için zamanla, yapılan bu eleştiriler geçerliliğini yitirmiş ve Türk abecesinin yeterliliği kabul edilmiştir.

Her dilin yöresel ağızlarının yanında resmi yazışmalarda, okullarda, toplu iletişim araçlarında kullanılan ve "ölçünlü dil" (standart dil) dediğimiz bir ortak dili (Alm. Gemeinsprache) vardır. Bu ortak dil, o ulusun lehçe ya da ağızlarının içinde en yaygın olanıdır. Bizde ortak dil olarak kabul edilen İstanbul ağızıdır¹. Alman ortak dili yukarı Saksonya bölgesi ağızına dayanır. Fransa'da Paris, İngiltere'de Londra ve çevresinde konuşulan dil, ölçünlü dil olarak kabul edilir. Türk abecesi hazırlanırken de İstanbul ağızında var olan sesler birer imle karşılanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle abecemizde Anadolu ağızlarında rastlanan kimi seslerin imlerine yer verilmemiştir. Bu çalışmaların devamı sayılan yazım kılavuzu ve sözlükler de aynı gerekçeye dayandırılarak hazırlanmıştır.

"Her sese bir im" düşüncesiyle oluşturulan Türk abecesi pek çok dille kıyaslandığında gerçekten sesçil sayılabilecek bir görünüme sahiptir. Ancak, bilindiği gibi *konusulan dille* (Alm. Gesprochene Sprache) *yazılan dil* (Alm. Geschriebene Sprache) her zaman ayrılıklar gösteren iki yapı olmuşlardır. Yazılan dil daha ölçülü, daha kurallıdır. Konuşulan dilse değişimlere ve gelişimlere açıktır. Hiç bir zaman konuşulan dilin tüm incelikleri ve özellikleri yazılan dile aktarılamamıştır, aktarılamaz.

Konusulan dil, bir ulusun çeşitli söyleyiş özelliklerini içeren ve yazılan dille sınırlı olmayan dildir. Her ne kadar geleneksel dilbilgisi uzmanları yazılan dili konuşulan dile yeğlemişlerse de, dilbilimle bu görüşün yanlışlığı ve asıl olanın konuşulan dil olduğu, yazının konuşmanın imlere dökülmüş biçimi sayılması gerektiği görüşü yaygınlaşmıştır.

2. Söyleyiş Sözlüğünün eksikliği ve gerekliliği

Bu denli önemli olduğu kabul edilen konuşulan dilin de yazılan dil için hazırlanmış yazım kılavuzu ve sözlükler gibi, ölçünlü söyleyişi gösteren bir sözlüğe sahip olması

gerektiđi dūřüncesi hemen akla geliyor.

Gerek Türkçeyi anadili olarak kullananlar, gerekse yabancı dil olarak öğrenecek olanlar için yol gösterici nitelik taşıyan yazım kılavuzu ve sözlükler, ölçünlü dili doğru ve eksiksiz yazmayı sağlamak amacı güder. İstanbul ağzının örnek alındığı ölçünlü konuşulan dilin en doğru biçimde nasıl söyleneceğini, yani doğru söyleyiş biçimlerini gösteren bir sözlük ise bugüne değin hazırlanmamıştır.

Konuşulan dil, yöreden yöreye ayrımlaşabildiği gibi kişiden kişiye de ruhsal nedenlerle değişiklik gösterebilir. Bir dilin bütün dizgesini kurallar içine sokmak, belirli kalıplarla sınırlandırmak olanaksız denebilecek ölçüde zordur. Ancak, dilimizde kullanılan sözcüklerin doğru söyleyişleri ve vurgulanma biçimleri kurallar çerçevesinde bir sözlükle ortaya konabilir. Hazırlanacak böyle bir sözlüğün, ister Türk ister yabancı olsun Türkçeyi öğrenenlere, öğretenlere, tiyatro oyuncularına, toplu iletişim araçlarında görevli olanlara ölçünlü Türkçenin doğru söyleyişini kullanmada yardımcı olacağı açıktır.

2.1. Sözlüğün kullanım alanları

Yukarıda da değindiğimiz gibi, konuşulan dilin doğru ve eksiksiz kullanımının gerektiği pek çok alanda, bu tür bir sözlük yol gösterici olacaktır.

2.1.1. Dil öğretiminde

Türkçenin anadil ya da yabancı dil olarak eğitim ve öğretiminde sözdizimi ve biçim kurallarının, anlam yapısının öğretilmesinin yanında, dil dersinin bütünlüğünü sağlamak amacıyla ölçünlü söyleyişin de verilmesi bir gerekliliktir.

Okullardaki anadili eğitiminde doğru yazım, kompozisyon, dilbilgisi dersleriyle koşut olarak iyi konuşma derslerine de ağırlık verilmelidir. řiir okurken, ders anlatırken ölçünlü konuşmanın hangi biçiminin nasıl kullanılacağı, bütün olgularından nasıl yararlanılacağı öğrenciye gösterilmelidir. Genellikle bizde uygulana geldiği gibi yalnızca yazılı anlatıma yönelik çalışmalar, konuşulan dilin gereğince gelişmemesine, duygu ve dūřüncelerin sözlü anlatımda eksik iletilmesine, iletişim bozukluklarına neden olmaktadır. Okul eğitiminin ilk yıllarında kullandığı sözcüklerdeki yanlış söyleyiş düzeltilmediği, ölçünlü söyleyiş kuralları yeterince öğretilmediği için erişkinliğinde bu yanlışlarını sürdüren pek çok kişiye gösterebiliriz çevremizde.

Ölçünlü Söyleyiş Sözlüğünün kullanılması gereken bir başka alan da Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği derslerdir². Yabancı dil öğretmeni, öğrenciler ona öykündükleri için, kendi söyleyişine daha da dikkat etmek zorundadır. Yabancı bir dilde yanlış öğrenilen söyleyişi sonradan düzeltmeye çalışmak oldukça zordur. Bu nedenle, ölçünlü söyleyiş biçimlerini gösteren bir sözlük, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenecek olanlar için de çok gerekli bir araçtır³.

2.1.2. Tiyatro oyuncularında

Tiyatro oyuncularının yetiştiği kurumlarda, bölümlerde, doğru ve ölçünlü söyleyiş dersleri bir zorunluluktur. Dildeki tüm seslerin hakkını vererek, seyircilerin

anlayabileceği biçimde ⁴ açık ve duru, bürün birimlerinin yerinde kullanıldığı bir konuşma tekniğini edinme, tiyatro oyuncusunun yetişmesinde temel koşuldur. Yol gösterici bir Söyleyiş Sözlüğüne de gereksinim vardır.

2.1.3. Toplu iletişim araçlarında

Ölçünlü Söyleyiş Sözlüğüne en çok gereksinim duyulan alanlardan birisi de kuşkusuz, söyleyiş bozukluklarına, vurgu yanlışlarına sıkça rastladığımız radyo ve televizyondur. Çok geniş kitlelere seslenen, eğitici durumundaki toplu iletişim araçlarında "dil sürçmeleri"ni saymazsak, ortak bir söyleyiş biçiminin dahi bulunmaması gerçekten üzücüdür. Gerek film seslendirmelerinde, gerek röportajlarda, gerekse haber sunuşlarında karşımıza çıkan ölçünlü söyleyişten sapmaların ve aynı sözcüğün birden fazla söyleyiş ve vurgulanış biçiminin ortadan kaldırılması için verilecek eğitimde ölçünlü söyleyişin gösterildiği bir sözlük çok yararlı olacaktır, kanısındayız.

2.1.4. Diğer alanlarda

Açık hava konuşmaları, söylevler, konferanslar gibi konuşma dilinin verilmek istenilen bildiride araç olarak kullanıldığı durumlarda, amaca doğru ve eksiksiz biçimde ulaşabilmek için ölçünlü söyleyişi temel alan bir sözlüğe gereksinim duyulacağı açıktır.

3. Sözlüğün hazırlanışı için öneriler

Ölçünlü Söyleyiş Sözlüğünde yer alacak sözcüklerin doğru okunuşları sesbilim abecesiyle (Alm. Phonetische Alphabet) verileceğinden, sözlük bölümüne geçmeden önce okuyucu / kullanıcı Türkçenin sesleri, ses düzeni, bürün dizgesi konularında bilgilendirilmelidir. Buna dayanarak sözlük için iki ana bölüm tasarlanabilir.

Birinci bölümde Türkçenin sesleri, sözcüklerdeki dağılımları ve özellikleri örneklerle tanıtıldıktan sonra konuşulan dilin temel taşları kabul edilen vurgu, ton, durak, kavşak, ezgi gibi bürün birimleri⁵, taşıdıkları anlam ayırıcı özelliklerle birlikte yine örneklendirilerek açıklanır.

İkinci bölüm olan sözlük bölümünün de üç aşamada oluşturulması gerektiği kanısındayız. Birinci bölümde, daha önce verilen bilgilerin ışığında *Türkçe Sözlük* (TDK 1983) temel alınarak tüm sözcükler sesbilim abecesiyle ve vurgulu seslemleri de belirtilerek⁶ gösterilir. Bu işleme geçmeden önce, *Uluslararası Sesbilim Enstitüsü*'nce (IPA)⁷ belirlenmiş sesbilim imleri bir dizelgeyle verilebilir. Ek olarak verilmesi gereken bir başka bilgi de sözlüğün kullanım biçimi hakkında olmalıdır.

Sözlüğün ikinci aşaması Türkçedeki çekimli eylemlerin söyleyiş biçimlerini içermelidir. Ölçünlü dil sınırları içinde kalmak üzere, varsa birden fazla söyleyiş biçimine de yer verilmelidir.

Son aşamada ise yer adlarının ve özel adların söyleyiş biçimleri gösterilmelidir.

3.1. Sözlüğün hazırlanmasında karşılaşılabilecek sorunlar

Sözlük bölümünün yazılması sırasında karşımıza çıkabilecek sorunlar řu alanlarda yaygınlık göstermektedir:

3.1.1. Sözcük vurgusuyla ilgili sorunlar

Türkçede yalın sözcüklerde vurgunun yeri, sözcük ek aldığıında, kimi zaman değişmekte, kimi zaman da aynı kalmaktadır. Özellikle eşsesli sözcüklerdeki vurgu değişimi anlam ayırımına neden olduğu için, gerek yalın, gerekse ek almış biçimlerine sözlükte kesinlikle yer verilmelidir.

Örn:

'Tokat	to'kat
'To-ka-tın	to-ka-'tın
'Bodrum	bod'rum
'Bod-rum-da-ki-ni	bod-rum-da-ki-'ni
'Aydın	ay'dın
'Ay-dın-dan	ay-dın-'dan

Türkçe sözcüklerde vurgu, kökün son seslemindeyse, vurgu almayan bir ekle kesilmedikçe, son sesleme kadar gider.

Örn:

ço'cuk
co-cuk-'lar
ço-cuk-lar-'dan
söz'lük
söz-lük-'te
söz-lük-te-'ki

Vurgu, kökün son sesleminde değilse, vurgulanan ekler olsa bile yer deęiřtirmez⁸.

İs'tanbul	'teyze
İs-'tan-bu-lun	'tey-ze-min

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, kullanıcının ruhsal durumuna göre sözcüklerin söyleyişinin, vurguya değil ses tonuna bağlı olarak değişebildiğidir.

Yanlış vurgulanan bir sözcük yanış anlamlara neden olabileceği için, dilimizde anlam ayırıcı işlevi olan sözcük vurgusunun sözlükte ölçünlü söyleyişle birlikte verilmesi gereği de ortaya çıkmaktadır.

Örnek madde⁹:

ço'cuk (Tr) [tʃ 'dzUk] ; ____ 'lar ; ____ 'rın

3.1.2. Değişik söyleyişlerle ilgili sorunlar

Yabancı dillerden Türkçeye girmiş olan sözcüklerin söyleyişlerinde değişik durumlarla karşılaşılabılır. Bu alıntı sözcüklerin söyleyiş biçimlerine ilişkin dilimizde hiç bir kural

bulunmamaktadır. Sözcükler kimi kez geldikleri dildeki söyleyiş biçimi korunmaya çalışılarak sesletilmekte, çoğu kez de söyleyişte Türkçenin ses uyumu kuralları işlemekte ve sözcüğün kendi ses düzenimize uyarlanmış biçimi kullanılmaktadır.

Örneğin <cami> sözcüğünün iyelik eki almış biçimi <camii> mi yoksa <camisi> mi olmalı tartışması hala güncelliğini korumaktadır. Alıntı sözcüklerde bulunan uzun ünlüler kısalma eğilimi göstermektedir:

ma'ru'l [mɑ: 'rUI] yerine [mɑ 'rUI]
 di'van [di:'vɑ.'n] yerine [dI'vɑn]
 Ha'lit¹⁰ [hɑ:'IIr^h] yerine [hɑ'IIr^h]

Alıntı sözcüklere Türkçe ekler getirildiğinde de aynı sorunla karşılaşmaktayız:

Kimya'sal [cImjɑ.'sɑl] [cImjɑ'sɑl]
 Siya'sal [sIjɑ.'sɑl] [sIjɑ'sɑl]

Bir sözcüğün söyleyişindeki değişik kullanımlar her zaman anlam ayırımına neden olmaz; bunlar ölçünlü söyleyişten sapma olarak kabul edilebilir. Ancak, burada göz ardı edilmemesi gereken bir durum karşımıza çıkıyor. Ölçünlü dilden sapma olarak nitelenen söyleyişlerin ölçütü ne olmalıdır? Bütün toplumlarda bir düzey göstergesi olarak betimlenen ve korunmaya çalışılan ölçünlü dil kullanımı, bizim toplumumuzda neden son yıllarda geçerliliğini yitirme eğilimi göstermektedir? Ölçünlü dil her ne kadar bir yöre ağzının dürümlemiş biçimi olarak betimleniyorsa da esneklik özelliğini de her zaman üzerinde taşımalıdır. Dil topluluğunun genelinin kullandığı bir söyleyiş ya da yazım biçimi ölçünlü kullanıma da yansiyacaktır kuşkusuz. Ancak, bu değişim hiç bir zaman dil topluluğundaki bireylerin dili gelişigüzel kullanmaları özgürlüğünü de getirmemektedir. Ölçünlü Türkçe kullanımı konusundaki özensizliğin nedenleri çok daha kapsamlı bir araştırmanın konusu olabilir.

Ölçünlü söyleyişin korunması gerektiği savından hareketle, hazırlanacak sözlükte yer alacak sözcüklerin önce ölçünlü dildeki söyleyişlerinin, daha sonra varsa kullanımları açısından bu düzeye yaklaşmış diğer söyleyiş biçimlerinin verilmesinin uygun olacağı kanısındayız.

Örnek madde¹¹:

di'van(Ar)(1) [di:'vɑ'n] ; (2) [dI'vɑn]

3.1.3. Çekimli eylemlerle ilgili sorunlar

Ölçünlü söyleyiş sınırları içinde Türkçedeki kimi çekimli eylemlerde de birden fazla söyleyiş biçimine rastlanmaktadır. Konuşulan dilde, "söyleyiş kolaylığı, en az çaba yasası, seslerin birbirini etkilemesi" gibi nedenlerle ortaya çıkan değişik söyleyiş biçimlerine sözlükte, ölçünlü söyleyiş biçiminden sonra yer verilmesi gerekir.

Örnek madde:

gelece'ğim (1) [zelidzi:m]; (2) [zeledzeIm]; (3) [zelidza'm]

4. *Sonsöz*

Yazımızın başından beri üzerinde durulduğu gibi, yazılan dille konuşılan dilin kullanım düzleminde dilbilimsel bir yaklaşımla aynı değerde ve bir bütünü'nün parçaları olarak ele alınıp betimlenme gereği açıkça kendini göstermektedir. Yalnızca yazılan dili inceleyip, özelliklerini, kurallarını saptamakla dil sisteminin bütünüyle ortaya konulabileceği düşünülemez. Yukarıda sözü edilen eşdeğerlilik nedeniyle konuşulan dilin de tüm incelikleriyle incelenip araştırılması, kurallarının ortaya konması gerekir.

Bu çalışmada, amacı dilimizdeki sözcüklerin ölçünlü söyleyiş biçimlerinin ortaya konması olarak belirlenebilecek bir Söyleyiş Sözlüğünün gerekliliğini ve hazırlanma sürecinde karşılaşılabilecek sorunları ortaya koymaya çalıştık¹². Doğaldır ki, sözlüğün yazılması aşamasında da yeni bilgilerin eklenmesi, kimi konuların daha ayrıntılı biçimde ele alınması gereği ortaya çıkacaktır. Ancak gerçek olan, yoğun biçimde yaşayan ölçünlü söyleyiş sorunları da düşünöldüğünde, Türkçenin bu alandaki eksikliğinin kesinlikle giderilmesi gerektiğidir.

Notlar

1. D. Aksan, *Her Yönüyle Dil I*, TDK 1979, s. 83-84
2. Siebs, *Deutsche Hochsprache*, hrg. v. H. de Boor u. P. Diels, 18. Aufl., Berlin 1961, s. 160.
3. Özellikle Almanya, Hollanda, Avusturya gibi Türk işçilerinin ve ailelerinin yoğun olarak bulunduğu ölkelerde sürdürölen Türkçe dersleri için Söyleyiş Sözlüğünün çok gerekli bir araç olduğu yadsınamaz.
4. Sahneyle seyircilerin bulunduğu yer arasındaki uzaklık, sahnede konuşulanların kimi zaman yanlış anlaşılmasına ya da hiç duyulmamasına neden olabilir.
5. Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Selen, *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*, TDK 1979; İ. Ergenç, *Almanca ve Türkçenin Ses Yapılarının Karşılaştırılması*, DTCF 1984; Ö. Demircan, *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni, Türkiye Türkçesinde Sesler*, TDK 1979.
6. Bağlantılı bir dil olan Türkçede, vurgu alabilen ve alamayan ekler bulunduğundan, sözcük vurgusunun yeri durağan değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Demircan, *Türk Dilinde Ek Vurgusu*, TD 284, s. 198-199; Bileşik Sözcük ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu, *TDAY Belleten* (1977), s. 263-275; İ. Ergenç, *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi*, Ank. 1989, s. 42-52.
7. *The Principles of the International Phonetic Association*, IPA, University College, Gower Street, London WC1E 6BT, 1977.
8. Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Ergenç, a.g.y., s. 44-46.
9. Doğal olarak, sözlükte verilen ölçünlü söyleyişlerin yazımında kullanılan imlerin hangi amaçla kullanıldıkları, kısaltmaların ne anlama geldiği bir kullanım örnekçesiyle önceden verilmelidir.
10. Yabancı dillerden alınmış özel ad durumundaki sözcüklerde bulunan uzun ünlülerin, tıpkı Türkçede olmadığı halde alıntı sözcüklerde kullanımını sürdürdöğümüz (^) imi gibi korunması gerektiği kanısındayız.
11. Sözcüğün ölçünlü dildeki biçimine (1) numara verilerek, diğer söyleyişler de (2), (3) olarak gösterilebilir.
12. Bu yazıda, Söyleyiş Sözlüğünün kapsamı ve konu edindiği sorunlar genel bir çerçeveyle belirlenmeye çalışılmıştır. Sürdürmekte olduğumuz sözlük çalışmaları, çeşitli teknik sorunları da gündeme getirmektedir. Bunlar, düzenlemeye ve kolay kullanıma ilişkin olduğu için burada ele alınmamıştır.